

**Організаційно-економічні основи створення та розвитку
фермерських господарств**

Полятикiна Л.І.

кандидат економічних наук,

доцент кафедри бухгалтерського обліку

Сумського національного аграрного університету

В науковій статті досліджено актуальні проблеми та проведено аналіз організаційно-економічних основ створення та розвитку фермерських господарств. Приділено увагу проблемам функціонування та розробці перспективних напрямків створення фермерських господарств, а також організації їх обліку. Проведено обґрунтування напрямів визначення прибутку по кожному виду діяльності окремо, шляхом порівняння доходів та витрат.

Ключові слова: сільське господарство, фермер, фермерське господарство, діяльність, перспективний напрямок, проблеми, економіка.

**Полятыкина Л.И. ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ
ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ И РАЗВИТИЯ ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВ**

В научной статье исследованы актуальные проблемы и проведен анализ организационно-экономических основ создания и развития фермерских хозяйств. Уделено внимание проблемам функционирования и разработке перспективных направлений создания фермерских хозяйств, а также организации их учета. Проведено обоснование направлений определения прибыли по каждому виду деятельности отдельно, путем сравнения доходов и расходов.

Ключевые слова: сельское хозяйство, фермер, фермерское хозяйство, деятельность, перспективное направление, проблемы, экономика.

Poliatykina L.I. ORGANIZATIONAL – ECONOMICS BASES OF CREATION AND DEVELOPMENT OF FARMS

In the scientific article have investigated the actual problems and made the analysis of organizational and economic bases of creation and development of farms. Attention is paid to the problems of functioning and development of perspective directions for creates farms, and organization of their accounting. It has made a substantiation of directions determination of profit for each activity separately, by comparing the income and expenditure.

Keywords: agriculture, farmer, farms, action, perspective direction, problems, economy.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Організаційно-економічні основи функціонування фермерських господарств недостатньо відпрацьовані, що зумовлює необхідність наукових досліджень, спрямованих на формування і розвиток фермерських господарств, їх ефективне функціонування.

Активна динаміка економічних та політичних змін, що відбуваються в українському суспільстві вимагає активної та адекватної реакції Зусилля мають бути направлені на мінімізацію негативних впливів на економіку суспільства та корисності від поглиблення економічної інтеграції. Механізм створення та функціонування фермерських господарств в сучасних економічних умовах має свої особливості та відмінності. Закон України «Про Фермерське господарство» від 16.06.2003 р. № 973-ІУ визначає правові, економічні та соціальні засади створення та діяльності фермерських господарств як прогресивної форми підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства України [1, с.7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Організаційно-економічні основи створення та розвитку фермерських господарств досліджуються в працях як вітчизняних так і зарубіжних вчених. Науковцями, що займаються вивченням вказаних проблем є Брюховецький І.М., Гайдуцький П.І.,

Дем`яненко М.Я., Коцупатрий М.М., Огійчук М.Ф., Пономаренко Н.М., Саблук П.Т. Проблема організаційно-економічних основ створення та розвитку фермерських господарств залишається відкритою.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення та аналіз актуальних проблем та проведено аналіз умов організації діяльності, створення, функціонування та перспектив розвитку фермерських господарств, обґрунтування напрямків збільшення обсягів виробництва, формування власного ринку збуту продукції. В статті розглянуті особливості створення, функціонування оподаткування та розвитку фермерських господарств, детально висвітлені основні проблеми та особливості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства. Фермерське господарство може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї, відповідно до закону. Фермерське господарство має своє найменування, печатку і штамп. Воно діє на основі Статуту. Відносини, пов'язані із створенням, діяльністю та припиненням діяльності фермерських господарств, регулюються Конституцією України, Земельним кодексом України, Законами та іншими нормативно-правовими актами України

Бухгалтерський облік у фермерському господарстві можна вести за такими формами: простою, спрощеною, за спрощеним Планом рахунків, за повним Планом рахунків. Просту форму обліку (без використання подвійного запису) застосовують господарства, у яких працюють власник (голова) та члени його родини (без залучення найманих працівників).

Професійний відбір громадян, які виявили бажання створити фермерське господарство, проводить районна (міська) професійна комісія з питань створення фермерських господарств, склад якої формується і затверджується

районною (міською) радою.

За даними Головного управління агропромислового розвитку Сумської облдержадміністрації наявність фермерських господарств по районах Сумської області представлена в таблиці 1.

Таблиця 1

Наявність фермерських господарств по районах Сумської області на
1 січня 2016 року

	Кількість зареєстрованих господарств, шт..	Площа землі в користуванні, га		Припадає в середньому на одне господарство, га		Довідково: на 1 січня 2013 р.	
		сільгосп-угідь	у т.ч. ріллі	сільгосп-угідь	у т.ч. ріллі	кількість господар	площа сільгосп-угідь, га
Вцілому по області	753	104643	99441	139,0	132,1	746	101099
м. Суми	7	671	671	95,9	95,9	6	312
В розрізі по районах							
Білопільський	56	10757	10346	192,1	184,8	54	14297
Буринський	104	17714	17347	170,3	166,8	106	17418
Великописарівський	37	9692	9620	261,9	260,0	37	8523
Глухівський	22	1969	1926	89,5	87,5	23	2041
Конотопський	67	5135	4959	76,6	74,0	67	4906
Краснопільський	35	8488	7870	242,5	224,9	34	8717
Кролевецький	28	1939	1722	69,3	61,5	30	1459
Лебединський	64	7739	6386	120,9	99,8	57	8134
Липоводолинський	44	2900	2662	65,9	60,5	44	2984
Недригайлівський	25	2160	2134	86,4	85,4	26	1422
Охтирський	19	1288	1109	67,8	58,4	20	1195
Путівльський	27	1401	1401	51,9	51,9	33	1997
Роменський	75	20644	20180	275,3	269,1	78	19614
Середино-Будський	—	—	—	—	—	—	—
Сумський	83	8551	7785	103,0	93,8	75	4810
Тростянецький	20	1393	1333	69,7	66,7	19	1189
Шосткинський	10	1260	1091	126,0	109	11	1310
Ямпільський	30	942	899	31,4	30	26	681

Дискусійними є питання формування та діяльності фермерських господарств, організація обліку та управління на цих підприємствах.

Сьогодні Сумщина демонструє стабільну, планову роботу аграрного сектору, впевнено утримує лідируючі позиції в державі за сільськогосподарськими показниками, має колосальний потенціал галузі. Нині впроваджуються новітні технології та модернізуються підприємства харчової переробки, будуються сучасні тваринницькі комплекси та елеватори, відновлюється соціальна сфера села, налагоджено конструктивний діалог з інвесторами.[4, с.78]

Департаментом агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації спільно з обласною та районними державними адміністраціями впродовж року проводилася організаційна робота щодо покращення стану агропромислового комплексу області, нарощування виробництва продукції та підвищення її конкурентоспроможності.

У галузі рослинництва в 2015 році валове виробництво зернових та зернобобових культур становить 3 788 тис. тонн, це п'яте місце серед областей України. По урожайності зернових та зернобобових культур, яка становить 56,8 центнерів з гектара (по Україні – 41,9 центнерів з гектара), Сумщина посідає третє місце.

Озимої пшениці у цьому році зібрано 1 115 тис. тонн (+255 тис. тонн до 2014 року). Це найкращий показник виробництва озимої пшениці за роки незалежності України.

Сумщина у 2015 році серед регіонів України найбільше посіяла та збрала гречки, валовий збір якої становить 26,4 тис. тонн при урожайності 14,8 центнерів з гектара. По урожайності кукурудзи на зерно (76,9 центнерів з гектара) область посіла у цьому році перше місце серед інших областей України (по Україні – 57,1 центнерів з гектара).

Крім того в області зібрано соняшнику 470 тис. тонн, що на 47 тис. тонн більше до минулого року при середній урожайності 26,9 центнерів з гектара, сої намолочено 220 тис. тонн (+ 52,2 тис. тонн) при урожайності 21,2 центнерів з гектара.

Виробництво картоплі та овочів в повному обсязі задовольняє потреби регіону в їх споживанні і становить відповідно 1 068,4 тис. тонн та 184,8 тис. тонн. Незважаючи на несприятливі кліматичні умови, аграріями області під урожай 2016 року посіяно озимих культурна зерно на площі 227,1 тис. гектарів, що становить 102 % до прогнозу, в тому числі озимої пшениці – 218,4 тис. гектарів (102 %), жита – 7,6 тис. гектарів (97 %); крім того, озимого ріпаку посіяно на площі 5,8 тис. гектарів (41 %).

У галузі тваринництва по сільськогосподарських підприємствах області за 11 місяців 2015 року вироблено (вирощено) м'яса –21,8 тис. тонн (+ 4,2 % до відповідного періоду 2014 року), молока – 162,2 тис. тонн (+4,9 %).

Продуктивність дійного стада збільшилася на 310 кілограмів (+7,2 %) і становить 4 638 кілограмів, середньодобові прирости великої рогатої худоби становить 499 грам (+1 %), свиней – 410 грам (+1 %).

Серед регіонів України по сільськогосподарських підприємствах Сумщина займає 5 місце по чисельності поголів'я корів, 7 місце – по чисельності поголів'я великої рогатої худоби та валовому виробництву молока.

Аграрії області в повному обсязі забезпечили продовольчу безпеку регіону основними продуктами харчування. За 11 місяців 2015 року по всіх категоріях господарств області вироблено валової продукції сільського господарства на суму 8,7 млрд. гривень, в тому числі у галузі рослинництва – 6,8 млрд. гривень, тваринництва – 1,9 млрд. гривень. За темпом виробництва Сумщина посіла 10 місце серед регіонів України.

Громадянам України - членам фермерських господарств передаються безоплатно у власність надані їм у користування земельні ділянки у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради.

Членами фермерського господарства є подружжя. їх батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень Статуту фермерського господарства. Голова фермерського господарства представляє

фермерське господарство перед органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами чи їх об'єднаннями відповідно до закону. Важливою особливістю організації селянських, фермерських господарств є їх сімейний, родинний характер. Громадяни, що створили фермерське господарство, мають право облаштувати постійне місце проживання в тій частині наданої для ведення фермерського господарства земельної ділянки, з якої забезпечується зручний доступ до всіх виробничих об'єктів господарства.

Побутові умови життя населення на сучасному етапі розвитку соціально-економічної системи є однією з найактивніших складових, що забезпечують формування та подальший розвиток соціального потенціалу сільської місцевості [5, с.165]

Середньомісячна заробітна плата одного працівника, зайнятого в сільському господарстві Сумської області, за січень – листопад 2015 року склала 3 143 гривні, що на 794 гривні (+33,8 %) більше до відповідного періоду 2014 року. У 2015 році зараховано орендної плати згідно з договорами оренди в сумі 563,8 млн. гривень, що на 108,8 млн. гривень більше проти рівня 2014 року. За результатами проведених відповідних організаційних заходів Департаментом агропромислового розвитку спільно з обласною та районними державними адміністраціями розмір орендної плати за земельні паї (частки) впродовж 2015 року в області збільшився з 3,1% до 3,7% від грошової оцінки земельного паю. Робота в цьому напрямку продовжується, є прогнози щодо збільшення розміру орендної плати понад 5% у 2016 році.

До бюджетів усіх рівнів за 11 місяців 2015 року від платників податків сільськогосподарського виробництва області надійшло 521,9 млн. гривень, що на 226,1 млн. гривень (+76,4 %) більше до відповідного періоду 2014 року, в тому числі до місцевих бюджетів – 418,4 млн. гривень, що на 141,2 млн. гривень (+50,9 %) більше до такого ж періоду 2014 року.

Кабінет Міністрів України щорічно в проекті Державного бюджету України передбачає кошти на підтримку фермерських господарств. За рахунок місцевих

бюджетів фермерським господарствам може надаватися допомога у будівництві об'єктів виробничого і невиробничого призначення, житла, проведенні заходів щодо землеустрою. Державна підтримка фермерських господарств здійснюється через Український державний фонд підтримки фермерських господарств, який є державною бюджетною установою, яка виконує функції з реалізації державної політики щодо фінансової підтримки становлення і розвитку фермерських господарств. Кошти Українського державного фонду підтримки фермерських господарств надаються фермерським господарствам на безповоротній основі та на конкурсних засадах на поворотній основі.

У 2015 році вперше з 2012 року відновлена державна програма «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів». За час роботи у 2015 році обласною конкурсною комісією Департаменту агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації розглянуто 60 заявок, надано право на отримання компенсації на 2015 рік 36 сільськогосподарським підприємствам, якими отримано 8,6 млн. гривень. У середньому з кожної гривні, сплаченої за користування кредитом, держава компенсувала сільськогосподарським товаровиробникам 35 копійок [4, с. 67].

На безповоротній основі кошти надаються на такі цілі: відшкодування вартості розробки проектів відведення земельних ділянок для ведення фермерського господарства; відшкодування частини витрат, пов'язаних із сплатою відсотків за користування кредитами банків, та часткову компенсацію витрат на придбання першого трактора, комбайна, вантажного автомобіля, будівництво тваринницьких приміщень, пільгові умови кредитування, страхування фермерських господарств; підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації кадрів фермерських господарств у сільськогосподарських навчальних закладах; розширення досліджень з проблем організації і ведення виробництва у фермерських господарствах; забезпечення гарантій при кредитуванні банками фермерських господарств; забезпечення функціонування Українського державного фонду підтримки фермерських господарств та його

регіональних відділень. Тісна співпраця сільськогосподарських інвестиційних компаній, сільськогосподарських товаровиробників та органів місцевого самоврядування дозволяє вирішувати питання розвитку сучасного села. Аграрними формуваннями, які працюють на території області, в 2015 році на розвиток соціальної інфраструктури сіл залучено 21,8 млн. гривень. Частина грошової допомоги сільським громадам направлена на будівництво (реконструкцію) об'єктів соціальної інфраструктури (водогони, ремонт та утримання доріг, об'єкти охорони здоров'я, освіти, культури, спортивні заклади), інша частина коштів спрямована на вирішення нагальних питань на рівні сільських територіальних громад.

Враховуючи те, що ринки Російської Федерації на сьогодні закриті для експорту української сільськогосподарської продукції, зокрема молочної, Сумщина вийшла на нові ринки та експортує свою сільськогосподарську продукцію до Казахстану, Узбекистану, Молдови, Єгипту.

Міністерством аграрної політики та продовольства України позитивно вирішено питання щодо експорту молочної продукції на ринок Китайської Народної Республіки, зокрема Філією «Охтирський сиркомбінат» ПП «Рось», Філією «Роменський молочний комбінат» ПП «Рось» та ТОВ «Буринський молокозавод».

Вдалося завдяки організаційній роботі, яка постійно проводилася впродовж 2015 року Департаментом агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації, підвищити закупівельні ціни на молоко, що закуповується молокопереробними підприємствами в населення. На сьогоднішній день закупівельні ціни становлять від 3 до 5 гривень за кілограм молока, що позитивно впливає на стабілізацію та збільшення поголів'я великої рогатої худоби, в тому числі корів, в господарствах населення, нарощування обсягів виробництва молока, покращання його якості [4, с.109].

В цілому вагомих показників у виробництві сільськогосподарської продукції, роботі підприємств харчової та переробної промисловості досягнуто завдяки самовідданій праці сільськогосподарських товаровиробників та спільних зусиль

влади та бізнесу.

Поворотна допомога надається для виробництва, переробки і збуту виробленої продукції, на здійснення виробничої діяльності та інші передбачені Статутом Українського державного фонду підтримки фермерських господарств цілі під гарантію повернення строком від трьох до п'яти років.

Бухгалтерський облік у фермерському господарстві веде голова господарства (власник) або за його дорученням один з членів сім'ї чи на договірних засадах фахівець (спеціалізована фірма). Бухгалтерський облік ведеться в національній валюті. Після реєстрації фермерського господарства фермер складає опис майна, яке відповідно становить його власність.

В фермерських господарствах, які використовуватимуть просту форму обліку, вступний баланс складається за бажанням власника. В активі балансу відображають вартість основних засобів (первісна вартість за мінусом суми зносу), товарно-матеріальних цінностей і незавершеного виробництва; кошти, заборгованість фермерському господарству (дебіторська заборгованість) тощо; в пасиві - джерела створення засобів, зокрема, власний капітал та заборгованість фермерського господарства (кредиторська заборгованість): банку, юридичним та фізичним особам тощо. Власний капітал - це різниця між наявністю засобів (підсумок активу) і заборгованістю фермерського господарства.

Господарські операції оформляють первинними документами, складеними відповідно до статті 9 Закону України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" від 16.07.1999р. № 996. Бухгалтерський облік у Господарстві ведеться за однією з наведених нижче форм з врахуванням таких засад. Просту форму обліку (без використання подвійного запису) застосовують фермерські господарства, в яких працюють власник (голова) та члени його родини (без залучення найманих працівників). Спрощену форму обліку пропонується застосовувати фермерським господарствам з середньообліковою чисельністю працюючих за звітний період - до 10 осіб включно (крім членів сім'ї) і обсягом виручки за рік, що не перевищує 500 тис.

грн. Фермерські господарства, які відповідають статусу малих підприємств. ведуть бухгалтерський облік за спрощеним Планом рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій суб'єктів малого підприємництва, затвердженим наказом Міністерства фінансів України від 19.04.2001р. № 186 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 05.05.2001р. за № 389/5580) і складають фінансову звітність відповідно до Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 25 "Фінансовий звіт суб'єкта малого підприємництва", затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 25.02.2000р. № 39 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 15.03.2000р. за №161/4382).

Всі інші фермерські господарства ведуть облік за Планом рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затвердженим наказом Міністерства фінансів України від 30.11.1999р. № 291 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України від 21.12.1999р. за № 892/4285) та відповідно до Методичних рекомендацій з організації та ведення бухгалтерського обліку за журнально-ордерною формою на підприємствах агропромислового комплексу, затверджених наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 07.03.2001р. № 49.

Бухгалтерський облік в фермерських господарстві ведеться безперервно з дня реєстрації (створення) Господарства до припинення його діяльності. Фермерське господарство веде бухгалтерський облік результатів фінансово-господарської діяльності за звітний період. Відповідно до чинного законодавства воно складає і подає статистичну, податкову та фінансову звітність. Голова фермерського господарства несе персональну відповідальність за організацію та достовірність ведення бухгалтерського обліку та складання звітності.

При простій формі обліку дані накопичуються відповідно до потреб управління господарством без використання подвійного запису. Основним реєстром є Книга обліку доходів і витрат, де реєструють дані первинних документів за видами доходів і витрат для визначення результатів діяльності.

Форму Книги обліку при необхідності можна доповнити чи скоротити необхідними графами відповідно до вимог виробництва.

Основним регістром спрощеної форми є Журнал реєстрації господарських операцій. Він ведеться з дотриманням принципу подвійного запису.

Майно господарства складається з основних та оборотних засобів. Для індивідуального обліку використовується Відомість обліку основних засобів або інвентаризаційні описи. Багаторічні насадження обліковують у відомості окремо із зазначенням їх виду. Вартість основних засобів уточнюють у випадках дообладнання, реконструкції, часткової ліквідації об'єктів. Товарно-матеріальні цінності, які надійшли в фермерське господарство протягом року зі сторони, вважаються витраченими і їх списують на витрати виробництва.

Господарство може вести облік руху товарно-матеріальних цінностей, використовуючи для цього Книгу складського обліку, а для руху поголів'я – Книгу обліку руху тварин і птиці на фермі або відомість обліку тварин та птиці [3, с. 21].

Основним регістром для обліку за цією формою є Журнал реєстрації господарських операцій фермерського господарства. Господарські операції в Журналі відображаються з дотриманням принципу подвійного запису. Для ведення аналітичного обліку окремих господарських об'єктів (витрат, розрахунків, тварин, продукції тощо), крім Журналу, фермер може використовувати інші регістри. Господарства складається з основних та оборотних засобів. Придбання основних засобів відображають на загальну суму заборгованості постачальнику (якщо розрахунки не проведені). Погашення заборгованості відображають, якщо платежі здійснюються готівкою. Для індивідуального обліку застосовується Відомість обліку основних засобів або інвентаризаційні описи (інвентарні картки), які використовуються великими сільськогосподарськими підприємствами. Багаторічні насадження обліковують у відомості окремо, реєструють плодоносні та молоді насадження із зазначенням їх виду (груші, яблуні тощо), площі, дати закладання і списання.

При здійсненні фермерським господарством кількох видів діяльності або здійсненні кількох видів витрат (операційні, надзвичайні тощо) та кількох видів доходів (операційні доходи, надзвичайні доходи тощо) для обліку доходів і витрат кожного з них використовують Відомість обліку витрат виробництва. Прибуток визначається по кожному виду діяльності окремо шляхом порівняння доходів та витрат.

До складу сум доходів та витрат відносять:

- збитки від операцій минулих років, виявлені в поточному році тощо;
- вартість товарно-матеріальних цінностей та продукції, використаних на утримання сім'ї фермера;
- витрати на благодійні цілі, включаючи і вартість продукції;
- оплачені податки (на майно, на землю, що використовують у сільськогосподарському або виробничому обороті, з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів тощо).

Економічний та соціальний виміри сталого розвитку вітчизняної продовольчої системи мають складну природу, що зумовлює необхідність нелінійного підходу до забезпечення їх гармонійного поєднання. Економічний вимір сталого розвитку продовольчої системи, яка об'єднує виробництво та переробку продовольчої продукції та продовольчий ринок передбачає стабільне економічне зростання сільськогосподарського та економічно-виробничого секторів.

Висновки. Організація діяльності фермерських господарств ставиться на міцну організаційну основу, має досить широку законодавчу базу та нормативне регулювання. Визначення та аналіз основних умов організації діяльності, функціонування та перспективи розвитку, обґрунтування напрямків збільшення обсягів виробництва, формування власного ринку збуту продукції є основною метою створення фермерських господарств та вимагає негайного вирішення актуальних проблем їх функціонування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про фермерське господарство» від 19.06. 2003 № 973 – IV зі змінами та доповненнями.
2. Мішенін Є.В. Соціально-економічні та фінансові проблеми сталого сільського розвитку : монографія / Є.В. Мішенін, Р.П. Косодій, В.М. Бутенко. – Суми: ТОВ «ГД «Папірус», 2011. – 334с.
3. Михайлов М.Г., Полятикіна Л.І., Славкова О.П. Організація бухгалтерського обліку на підприємствах малого бізнесу. Навч.пос. – К. : Центр уч. літератури, 2008. – 320 с.
4. Сільське господарство Сумської області : статистичний збірник – Agriculture of Sumy region: statistical yearbook / Головне управління статистики у Сумській області; Державна служба статистики України; ред. Олехнович Л.І.; відп. за вип. Л. Г. Зубко. – Суми : ГУ статистики у Сумській області, 2015. – 130 с.
5. Основи підприємницької діяльності та агробізнесу: Навчальний посібник./ Під редакцією професора І.М. Брюховецького. – Суми: Обласна друкарня, Видавництво «Козацький вал», 2001. – 474 с.
6. Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізації викликів : монографія /Павлов О.І., Хвесик М.А., Юрчишин В.В. та ін.; за ред. О.І. Павлова.– Одеса : Астропринт, 2012. – 760 с.